

Köszeghy Péter

A BALASSI-SZÖVEGHAGYOMÁNY NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL (Részlet az 1981. május 23-án, Debrecenben elhangzott előadásból)*

I. (Balassi 'másik' könyvéről)

A Balassi-kódexnek van egy nehezen értelmezhető, sok szempontból zavaros pontja, a 61. vers utáni rész.¹ Itt a világi, sorszámozott versek után egy prózai bejegyzés található,² majd két istenes vers, azután üres lapok (ezekre egy későbbi kéz Zrínyi költeményeit másolta), ezt követően pedig újra világi jellegű versek, ismét – 71-től 75-ig – sorszámmal ellátva. E zavaros hely magyarázatára a kutatás már rendelkezik elfogadható megoldási javaslattal. A legjelentősebb filológiai eredmény, hogy – Klaniczay rekonstrukciója nyomán³ – ismerjük azt a hét verset, amely a Balassi-kódex üres lapjairól hiányzik, s azt is tudjuk – Horváth Iván bizonyította meggyőzően⁴ –, hogy a bejegyzés utáni kilenc vers eredetileg nem szerepelt Balassi 'maga kezével írt' könyvében. Van azonban egy – nem is jelentéktelen – alkérdés, ahol legalábbis kétséges, hogy a fentebb említett két kutató – s a munkásságuk nyomán többé-kevésbé kialakult közmegegyezés – helyes úton jár. Megállapításuk szerint az ősmásoló által a 61. ének után beírt istenes versek nem lehetnek azonosak a bejegyzés említette 'más könyv'-ben lévőekkel.⁵ Mi sem állítjuk, hogy az ősmásoló előtt Balassi vallásos könyvecskéje lett volna, azonban bizonyíthatónak véljük, hogy a könyvecske 10 éneke közül 9 azonos a kódexbéli kritikusi énekekkel.

Korábban a kutatás egybehangzóan azt vallotta (Waldapfel, Varjas)⁶, hogy a bejegyzéstörténetben nyilván azért van szó Balassinak az istenes verseit tartalmazó könyvéről, mert a másoló ebből kívánja folytatni munkáját. Waldapfel szerint a bejegyzést követő énekekhez esetlegesen jutott a másoló, majd pedig azért hagyott ki több üres lapot, mert észrevette, hogy „további istenes énekek is jutnak kézírata számára – az eredetileg kihagyott, mert Balassinál is más könyvben volt, énekeknek”.⁷ Lényegében Varjas is hasonlóképp gondolta: „A másoló azonban talán hosszabb ideig

*Az eredeti előadás gondolatmenetén sehol nem változtattam, azonban – ahol ez szükségesnek látszott – figyelembe vettem az azóta megjelent szakirodalmat. (1982. őszeig) Nem foglalkozhattam a kézirat leadása után megjelent munkákkal, így pl. BÓTA, *A Balassi-Rimay-versek első kiadásának keletkezéséhez* (ItK 1983. 173–189.) c. írásával, amelyben az enyéimmel rokon ötletek is megfogalmazódtak.

¹A szaktudomány ezzel kapcsolatos álláspontjának részletes ismertetését l.: HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp. 1982. 12–49.

²A Balassi-kutatás egyik leggyakrabban citált, közismert szövegéről van szó, ezért elégségesnek gondolom jegyzetben idézni: „Meg vadnak ennenhanj Inhez ualo énekek kiket a psalmusokbolis magatulis szerzett uti mindenestulis tiz, azok mas könyvben vadnak nemis adgia azokat ki medig tob psalmust nem forditt meg azokhoz Azert euilagi eneket a Iephtes Historiatul ei ualva ki meg nem kesz” (VARJAS Béla, *Balassa-kódex* Bp. 1944. 80.)

³KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, in MTA I. OK, XI, 268–277.

⁴I. m. 41–45.

⁵Az átfedéseket természetesen nem tagadják, hiszen Balassinak 1589-ben még nem volt tíz (a 'más' könyvben) plusz kilenc (a másoló által gyűjtöttek), azaz összesen tizenkilenc istenes éneke, vagy ha igen, akkor ezek közül sok mára elveszett.

⁶Waldapfelt és Varjast idézi HORVÁTH Iván, i. m. 44.

⁷Idézi HORVÁTH Iván, i. m. 26.

is hiába várt, az említett istenes énekeket (a 'másik' könyvet, K. P.) nem tudta megszerezni, viszont időközben egy vagy több másféle Balassa vershez mégiscsak hozzájutott. Hogy gyűjteményébe ezeket is lemásolhassa, helyet hagyott a tíz istenes éneknek, s azontúl lemásolt minden Balassa költeményt, ami éppen a keze ügyébe került.⁸

Waldapfel és Varjas elméletének kétségtelen fogyatékosága, hogy azt a tényt, miszerint a számozás kilenc verset feltételez, az istenes versgyűjtemény pedig tíz verset tartalmaz, a másoló gépies, felületes munkájával tudták csak magyarázni. Legalább ilyen jelentős a másik probléma: valószínű, hogy a kódex üres lapjainak az indokolása nem az, hogy az ősmásoló helyet hagyott volna a be nem szerzhető verseknek, hanem az, hogy a Balassi-kódexet 1660 tájt összeíró, bizonyíthatóan valamely nyomtatott kiadás birtokában levő másolók a kiadásban is előforduló versek másolását későbbre halasztották; s címet, kezdősört megjelölve – vagy mint az üres lapok esetében: azt sem – kihagyták az ilyen versek helyét.

Bóta ismerte fel, hogy erről lehet szó,⁹ s a kódexet összevetette a Bártfán kiadott rendezetlen kiadással. Ő úgy vélte, hogy a 61. ének után az ősmásoló „megjegyzéssel hozzáírta egy másik könyvből a tíz istenes éneket (. . .)”.¹⁰ Tehát – eltekintve az üresen hagyott lapok kérdésének megválaszolásától – Bóta is a Waldapfel–Varjas-féle felfogást tette magáévá. Az elmélet ellen Horváth Iván a következő súlyos kifogásokat hozta fel: „Bóta elméletének két fogyatékosága volt. A jelentéktelenebb az, hogy a kódexben a nagy kihagyás utáni első vers a 71. számot viseli (Vitézek karjokkal), a kihagyás előtti 61. (Vitézek mi lehet . . .) és a 71. vers között pedig nem tíz, hanem csak kilenc számára van hely. Varjas ezt a hibát korábban a tíz vers számára helyet hagyni akaró ősmásoló gépies eljárásának tudta be, ami nagyon természetes feltevés, de nem alkalmazható Bóta ősmásolójára, akinek ezt a tíz verset a kilenc sorszám alá *le is kellett írnia*. Az elmélet másik fogyatékoságát, Bóta így fogalmazta meg: 'az érdekel, hogy vajon melyik lehetett az a tíz istenes ének, amelyeknek a helyét a 4. kéz a bártfai kiadás párhuzamos darabjaira való tekintettel kihagyta. Azt hiszem, e problémát határozott pontossággal egyelőre lehetetlen megoldani.'”¹¹ A Waldapfel–Varjas–Bóta-elméletnek a kegyelemdőfést Klaniczay nagy hatású tanulmánya adta meg,¹² melyben a szerző minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy az ún. rendezett kiadások szerkesztője az összekevert Balassi- és Rimay-versek szerzők szerinti szétválasztásához – többek között – egy olyan kéziratot használt, amely a 75. énekig azonos a ránk maradt Balassi-kódexszel. (Más kérdés, hogy 1957-ben írt cikkében Klaniczay ezt még Balassi 'maga kezével írt' könyvével gondolta azonosnak.) A Balassi-kódex és a lőcsei 1670. évi kiadás – a legkorábbi fent maradt rendezett kiadvány – megfelelő énekeit párhuzamba állítva sikerrel rekonstruálta a kódexből hiányzó hét éneket. Cáfolhatatlanul bebizonyította, hogy az őskéziratban is csak kilenc – és nem tíz – istenes ének volt, így feltétlenül jogosultnak látszott a következtetés is: a kódex eme része nem lehet azonos Balassi 'más könyv'-ével. Klaniczay ezt az álláspontját még más érvekkel is megtámogatta, és véleményét így foglalta össze: „Ezek szerint tehát *elképzелhetetlen*, hogy a kilenc éneket mind a másik könyvből írták ki.”¹³

Horváth Iván, akinek kódexrekonstrukciója nagymértékben támaszkodik egyrészt Klaniczay fenti tanulmányára, másrészt az általa „Gerézi–Klaniczay sejtésnek” nevezett, az akadémiai irodalomtörténetben kifejített elméletre¹⁴ (az előbbi, mint láttuk, nyíltan tagadja a Waldapfel–Varjas–Bóta felfogást), természetzerűleg elutasította a 'más könyv'-ből származó tíz istenes versnek és a kódex verseinek az azonosítását.¹⁵ Az általa képviselt koncepció szempontjából felfogása már csak azért is tökéletesen logikus, mert e – túlhaladottnak látszó – elmélet hívei a kódex 61. versének a végét egyben Balassi 'maga kezével írt' könyve végének is gondolták, s ez semmiképpen nem egyeztethető

Varjas -
Bóta

⁸ VARJAS, i. m. xix.

⁹ Vö. VÓTA László, *Balassi istenes verseinek kronológiájához*. ItK 1954. 426.

¹⁰ BÓTA, uo.

¹¹ HORVÁTH Iván, i. m. 28–29.

¹² KLANICZAY, i. m. 268–277.

¹³ I. m. 278.

¹⁴ Vö. HORVÁTH Iván, i. m. 31–33 és *A magyar irodalom története* I. Bp. 1964. GERÉZDI Rabán és KLANICZAY Tibor által közösen írt Balassi-fejezetével.

¹⁵ HORVÁTH Iván, i. m. 44–45.

össze a Horváth Iván által vallott 2×33 -as teóriával.¹⁶ Jegyezzük itt meg – bár egyelőre ez nem látszik összefüggni az eddigi tárgyalt kérdéssel –, hogy Horváth Iván elméletének egyik sarkpontja Rimay – meg nem valósult – Balassi-kiadásának tervezete. A szerző bebizonyítja, hogy Rimay koncepciója és a Balassi-kódex, ill. a rendezett kiadások szöveg hagyománya egyetlen ponton mond ellent egymásnak: a Szentháromság himnuszok esetében. Horváth Iván arra a végkövetkeztetésre jut, hogy ebben az esetben súlyosabb érvek szólnak Rimay mellett, azaz a Szentháromság himnuszok a vallásos versek elejére helyezendők.¹⁷

Nézzük ezeketán, hogy létrehozható-e egy olyan elmélet, amely nem mond ellent sem Klaniczay, sem Horváth Iván bizonyítékainak (következtetéseknek esetenként már igen), nem hozhatók fel ellene a Waldapfel–Varjas–Bóta-álláspont jogos kritikái, s mégis vallja, hogy a Balassi-kódex kilenc verse a költő istenes gyűjteményében voltak közül kilenccel azonos.

Egy ilyen elméletnek feltétlenül tudnia kell a következőket:

1. Meg kell magyaráznia a kilenc hely – tíz vers kérdését. Ez szerintünk csak egyféleképp képzelhető el: ha feltételezzük, hogy a vallásos liber tíz verse között egy olyan is volt, amelyet már korábban bemásoltak a kódexbe. Ne felejtjük el, hogy esetünkben az ősmásolóról, nem pedig a későbbi, nem ritkán ugyancsak figyelmen kívül hagyott scriptorokról van szó! A Balassihoz közelálló, gyűjteményét nagy gonddal összeszedő – vö. a kódex idézett bejegyzésével! – ősmásoló nyilván nem fogja kétszer ugyanazt a verset leírni.

2. Olyan forrást kell felmutatni, amelyben a többi kilenc versből hét azonos a Klaniczay meghatározta énekekkel, kettő pedig a kódexben a 61. ének után található két vallásos verssel.

Ez a két pont a szükséges – de nem a feltétlenül elégséges – feltételeket tartalmazza. Teljesülésük esetén egyetlen – korábban ismertett – ellenérv sem állja meg a helyét. Jó lenne azonban, ha az elmélet szerinti forrás még többet tudna, így pl. az alábbiakat:

3. Élén lehetőleg a Szentháromság himnuszok legyenek, hiszen Balassi istenes verseinek a gyűjteményét – Rimay tanúsága szerint – ezek nyitották meg.

4. Mint a 2. pontban mondtuk: kilenc versnek azonosnak kell lenni a Klaniczay által meghatározottakkal, a versek sorrendjének azonban nem. Ez esetben ugyanis megállna Horváth Ivánnak az az észrevétele, hogy ellentmondás van a Balassi-kódex bejegyzése (Balassi nem adja ki az istenes verseit tartalmazó könyvét) s azon tény között, hogy ezután a kódexben istenes versek következnek. De ha a verssorrend más, csupán a versek azonosak, ez az érv elesik; a másoló nyilván nem jutott hozzá a könyvecskéhez, s így annak tartalmát – melyet valószínűleg ismert, különben honnan tudta volna, hogy éppen tíz énekről van szó¹⁸ – nem a szóban forgó könyvecskéből, hanem más kéziratokból próbálta meg összegyűjteni. Ez a gondolatmenet mindenesetre kiküszöböli azt a szépség hibát, amely Horváth Iván elgondolásában meglehetősen feltűnő: ellentmondást kell feltételeznie a másolótól származó bejegyzés és a másoló által beírt versek között.

5. Az énekek közt zoltároknak feltétlenül szerepelniük kell, igen valószínű, hogy Balassi összes, 1589-ig írt zoltárparafázisa megvolt a gyűjteményben. (Vö. a Balassi-kódex idézett bejegyzésével.)

6. Jó, ha belsőleges érveink is vannak. (A versek esetleges egymáshivatkozása stb.)

Próbáljunk meg összeállítani egy olyan versegyüttest, amely kielégíti a fenti pontok követelményeit. Figyelembe véve az 1. pontot, két vers jöhet számításba: a Balassi-kódex 32. Áldj meg minket Úristen... kezdetű, és a 33., a Bocsásd meg Úristen... kezdetű éneke. Az 5. pont alapján az előbbi választjuk.¹⁹ A 2. pontból következik a többi kilenc vers. Sorrendjüket a 3. 4. és 6. pont határozza meg. Az utóbbit annyiban vettük figyelembe, hogy mivel a Nincs már hova lennem kezdetű vers címében az 'Egy könyörgés. Új' megjelölés található, a Segélj meg engem szövege pedig 'új könyörgés'-re hivatkozik, („Új könyörgést hozott neked új ág helyett”), feltételezzük, hogy Balassi istenes versgyűjteményében a Nincs már hova lennem megelőzte a másik verset. A többi ének – leszámítva a Szentháromság himnuszokat – kivétel nélkül zoltár, így igen valószínű, hogy egy tömböt képezhettek.

¹⁶J. m. 34–48.

¹⁷I. m. 36–37., 40.

¹⁸Ezt az érvet Bótától kölcsönöztem, vö. BÓTA, i. m. 428.

¹⁹A Balassi-kódex versei közül ez az egyetlen zoltárparafrázis (a 67. zoltáré); egy 1589-ben vagy előtte összeállított zoltárkönyvben feltétlenül szerepelnie kellett.

A mondottak alapján a könyvecske így rekonstruálható:

- I. 1–3. Szentháromság himnuszok
4. Nincs már hova lennem ...
5. Segélj meg engem ...
6–10. Zsoltárok (Az én jó Istenem Az te nagy nevedért ..., Mint a szomjú szarvas ..., Mennyei seregek ..., Áldj meg minket Úristen ...)

VAGY:

- II. 1–3. Szentháromság himnuszok
4–8. Zsoltárok
9. Nincs már hova lennem ...
10. Segélj meg engem ...

VAGY:

- III. 1–3. Szentháromság himnuszok
2. Nincs már hova lennem ...
3–9. Zsoltárok
10. Segélj meg engem ...

(A zsoltárok tömbjén *belül* természetesen semmiféle információk nincs a sorrendre nézve, ezért a fentiek csak a zsoltárok megnevezéseinek tekintendők.)

Látható, ha rendelkezünk az I. vagy II. vagy III. szöveget tartalmazó forrással (vagy legalább olyannal, amely az 1. és 2. pontot kielégíti), a Waldapfel–Varjas–Bóta-elmélet egyik döntő mozzanatát megtarthatjuk, s ugyanakkor nem kerülünk ellentétbe az újabb kutatási eredményekkel sem.

A keresett versgyűjtemény az ún. rendezetlen kiadásokban fellelhető.

II.1. (Az ún. rendezetlen őskiadás forrásáról)

Állításunk bizonyításához tüzetesebben meg kell vizsgálni ezt a kiadás csoportot, amelyből összesen négy példány, ill. a töredéke maradt ránk: a bécsi, a bártfai, a kassai és a nagyszombati. Az említettek kivül még legalább két rendezetlen kiadásnak kellett megjelennie, Váradon és Lőcsén, ezekről a kolozsvári rendezett kiadásokban fentmaradt előszó tudósít. A pontos megjelenési évet csak a két későbbinek, a kassainak és a nagyszombatinak tudjuk, mivel csak ezeknek maradt fent a címlapjuk; az előbbit 1665-ben, az utóbbit 1699-ben adták ki. A bécsi megjelenését Varjas 1932/35-ben határozta meg, a bártfai nyomtatás évét pedig még Dézsi tette 1640 körülre, – e datálások ellen azóta sem merültek fel megalapozott érvek.²⁰ A Balassi-filológia ez idejű véleményét a rendezetlen kiadásokról úgy summázhatjuk, hogy a bécsi és a bártfai egyaránt közös ősrre megy vissza, mely talán szintén Bártfán adatott ki, s *egyikük sem tekinthető az istenes énekek első editiójának.*²¹ A kassai nyomtatvány a bártfainak, a nagyszombati pedig a bécsinek – legalábbis a Balassi-részben – hű lenyomata, sőt a nagyszombati a bécsi krudában maradt íveit használja fel.

Ezek a kiadások, amelyeket bár 'rendezetlen', ill. 'összezavart' jelzőkkel szokás illetni (mindkét terminus és egyben felfogás általánosan jellemző a szakirodalomra), nem is olyan összezavartak vagy rendezetlenek, mint első látásra hihető. Fel kell, hogy tűnjön (l. 1. ábra): Balassi és Rimay versei egyáltalán nincsenek összekeverve, jól felismerhető csoportokban követik egymást.

²⁰Holl Béla véleményét – aki a bécsi kiadást 1635/36-ra datálja – nem tartom kellően indokoltnak. In HOLL Béla, *Ferencffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp. 1980. 108–110.

²¹Vö. KLANICZAY: i. m. 296–309.

	1. R!	}	„A”		27. R	}	„D”		
	2. B				28. R				
	3. B				29. R				
	4. B				30. R				
	5. B				31. R				
	6. B				32. R				
	7. R		33. R						
	8. R	}	„B”	Madách	34. R				
	9. R				G. kézirat			35. R	
	10. B!							36. R	
	11. R							37. R	
	12. R							38. R	
	13. R								
	14. B	}			39. R				
	15. B					40. B!			
					41. R				
Szt. Háromság himnuszok	16. B	}	„C”		EPICÉDIUM				
– Könyörgés	17. B								
	18. B								
	19. B								
	20. B								
Zsoltárok	21. B					Balassi „másik” könyve			
	22. B								
	23. B								
	(24.) J.P.C.!								
	25. B								
– Könyörgés	26. B								

1. ábra

Egyelőre csak mechanikusan megkülönböztetve a versek csoportjait, négy blokkot kapunk. (1. ábra; A, B, C, D). Ezek mindegyikében csak egy más szerzőtől származó vers van (táblázatunkban felkiáltójellel jelöltük); a C és D blokk esetében idekerülésük is jól magyarázható. A C részben található 24. vers (Dicsőült helyeken mennyei paradicsomban . . .) ugyanúgy a 148. zsoltár parafrázisa, mint az előtte álló Menyei seregek . . . kezdetű Balassi-költemény; a D egység 40. éneke (Vitézek, mi lehet . . .) is a tematikai rokonság miatt kerülhetett a 39. (Katonák hadnagya . . .) mellé. Hasonló eljárásra – a rokontémájú költemények egymás mellé helyezésével az egyébként konzervatívan megőrzött verratrend néminemű megváltoztatására – jó néhány más példát is ismerünk.

A legvalószínűbb feltételezés, hogy az őskiadás szerkesztője négy kéziratból jutott (A, B, C, D blokkok), az ezekben talált verseket – melyek mindegyikét Balassiéknak hitte – többnyire sorrendjük megváltoztatása nélkül nyomtattatta ki. A kéziratokhoz képest azonban háromfajta változtatás elképzelhető részéről. Ezek:

1. nyilván csak egyszer adta ki azokat a verseket, amelyek esetlegesen több kéziratban is előfordultak.
2. Tekintettel volt arra, hogy a rokontémájú énekek együvé kerüljenek.
3. Kihagyta – ha volt ilyen egyáltalán a kéziratban – a világi jellegű költeményeket.

Vegyük most egyenként szemügyre a blokkokat. Mivel A és B esetében nem tudjuk meghatározni azt a kéziratot, amelyből a szerkesztő dolgozhatott, meg kell engednünk azt a feltételezést is, hogy az A és B csoportokat versenként, vagy csak néhány költeményt tartalmazó másolatokból állították össze. Ez azonban kevésbé valószínű. Ellene mond a szerzők aránylag pontos szétválasztása (A = Balassi versei, B = Rimayéi), és az az analógia is, hogy C és D blokkok esetében bizonyítható: nem esetlegesen idekerült énekekről, hanem egy-egy kéziratnak, versgyűjteménynek a kiadásba való átvételéről van szó.

A C csoport összesen 13 verset tartalmaz. A 24.-ről (Dicsőült helyeken mennyei paradicsomban . . .) – amelyről a kiadó is közli, hogy *nem* Balassi szerzeménye, hiszen lenyomatja az auktor monogramját: J. P. C. – az előbb mondottak (tematikai rokonság) miatt bizvást állíthatjuk, hogy a szerkesztő bábáskodta ide, az *eredeti kéziratban nem szerepelt*. Marad tehát 12 Balassi-vers. Ezek közül a 14. (Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása . . .) *nem volt ott az őskiadásban*, tehát a forrásul szolgáló kéziratban sem. A Balassi-filológia figyelmét Klaniczay Tibor hívta fel arra a Tholnay Ferencről származó, vegyes tartalmú kézira, amelyet segítségül kell hívnunk állításunk bizonyításához.²² Klaniczay megállapította erről a kötetről, hogy a benne található bejegyzések egy olyan nyomtatott kiadásra utalnak, amely 'rendezetlen' volt, de nem azonos egyik fentmaradt kiadvánnyal sem, valószínű, hogy az *énekek első kiadása*. Különösen meggyőző az „Oh kegyelmes isten, nézz szépen reám . . .” (Rimayé) kezdetű ének esete. Mint Klaniczay közli, ugyanazzal a kézzel, amellyel a költeményt leírták, az ének előtt a „Rimai éneke” felirat áll. „Ezt a későbbi kéz áthúzta, s helyébe írta: 'Istenes Eneki B. B. 25'. Ugyanez a kéz a szövegen erős javításokat eszközölt, néha egész sorokat mással helyettesített, s hozzáírta az énekeknek a kéziratban eredetileg hiányzó ötödik strófáját.”²³

Nem vitás, hogy az eredetileg helyes szerzőmeghatározást a Tholnay-kéziratba jegyező kéz egy rendezetlen nyomtatott kiadvány (itt is és még más verseknél is a kiadás oldalszámát is feljegyzi) alapján bírálja felül. Viszont e kéziratban megtalálható a Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása . . . is (83/a és 84/a), ehhez azonban *nem tartozik nyomtatott kiadásra való utalás, csupán egy bejegyzés: „Rimayé”*. Ennek csak egyetlen magyarázata lehet: az 'Istenes Eneki B. B.' kötetben ez a vers *nem szerepelt!* Érdekes, hogy Klaniczay, aki más verseknek az első nyomtatott kiadásból való hiányát hasonló módon állapítja meg, ezen a ponton a miénktől eltérő következtetésre jut. Idézzük érvelését: „A Tholnay-kézirat tulajdonosa által használt kiadásban nem voltak bent sem Pécseli Király, sem Nyéki Vörös versei. Sem pedig a bártfaiban megtalálható „Gazdag bő kegyelmű” kezdetű Pécseli, sem pedig a bécsiben közzétett 'Hajtsd meg füleidet' kezdetű Nyéki Vörös vers szövegénél nem találunk nyomtatott kiadásra való utalást, vagy egy nyomtatott kiadás ismeretében való javításokat.”²⁴ Tehát Klaniczay a bejegyzések *hiányából* von le következtetést. A mi érvelésünk ennél erősebb: a kiadásra utaló jelek hiányán túl egy beírás is támogatja állításunkat. Kézenfekvő, hogy ha eme kiadványban benne lett volna a Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása . . ., a szerzőt a javítató kéz ugyanúgy Balassira írta volna át, mint tette volt azt az Oh kegyelmes isten nézz szépen reám . . . esetében. Klaniczay is nagy jelentőséget tulajdonít a kritikus vers fölé írt 'Rimayé' feliratrak, „különös”-nek minősíti, „a Balassi-ének esete (. . .) rejtélyes” – írja másutt,²⁵ sőt hajlandó ennek alapján a vers szerzőségét is megkérdőjelezni. Véleményét mégis így foglalja össze: „Ez a kiadás (a Tholnay-kézirat tulajdonosa által használt nyomtatott kiadvány K. P.) tartalmilag *teljesen megegyezhetett a bártfai kiadással*, annak 245. lapjáig”²⁶ (kiemelés tőlem, K. P.).

Megerősíti nézetünket a bártfai kiadásban történő *dupla közlés* is, amelyre a figyelmet szintén Klaniczay Tibor hívta fel.²⁷ A legelfogadhatóbbnak látszó feltevés az, hogy az első kiadás szerkesztője még a vegyes énekrészbe helyezte ezt a költeményt, egy későbbi kiadó – más kéziraéhoz jutva, az ugyanabban a kötetben szereplő két közlés szövege ui. eltér egymástól²⁸ – bővítette vele Balassi énekeit, nem véve észre, hogy a vers a vegyes énekrészben is előfordul. Mindebből az is következik, hogy a bécsi és a bártfai nyomtatványt nem egy, *hanem legalább két kiadás* kellett, hogy megelőzze, ugyanis a fennmaradt rendezetlen kiadásokban: az ének azonos helyen szerepel, ez pedig csak úgy magyarázható, hogy már forrásokban is ott volt, márpedig – mint láttuk – léteznie kellett egy olyan kiadásnak is, amely még nem tartalmazta – legalábbis a Balassi-részében – a szóban forgó éneket. Ábrázolva:

²²I. m. 307. és 59. jegyzet

²³Uo.

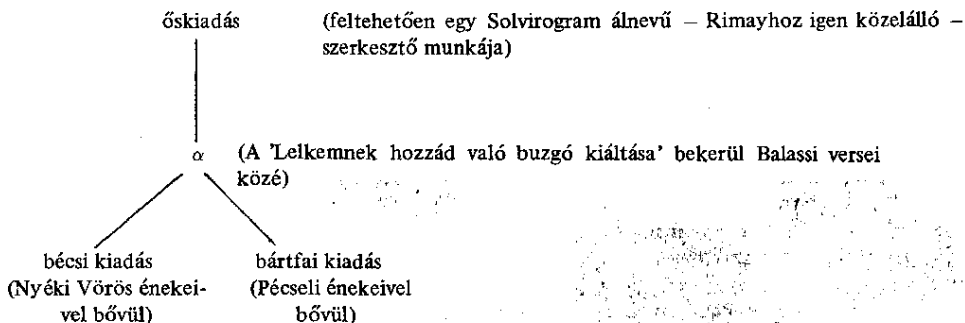
²⁴I. m. 308.

²⁵I. m. 309.

²⁶Uo.

²⁷I. m. 316.

²⁸Uo. Ezért KLANICZAY javasolja, hogy a vegyes énekrészben található verset a kritikai apparátus vegye figyelembe. A költemény szövegét is közli: i. m. 332.

(Stemmánk – a jéghegy csucsból levont következtetések – most is, és a későbbiekben felállítandó szövegleszármazási vázlatoknál is csak azt képes illusztrálni, hogy *legalább ennyi kiadás volt*, más szóval ez az elképzelhető legegyszerűbb származtatás; nem zárjuk ki azonban, hogy a valóságban ennél sokkal bonyolultabb elágazások voltak.)

A mondottak alapján a C blokk eredeti kéziratában 11 éneket kell feltételeznünk. Az első, az 'Oh én kegyelmes istenem' kezdetű, a kutatás egybehangzó tanúsága szerint 1589 után, tehát az istenes verseket tartalmazó könyvecske összeírásánál később keletkezett. A többi versben a korábban kikövetkeztetett III. gyűjteményre ismerünk. Ezt az eredményt két oldalról is megfogalmazhatjuk: egyrészt sikerült rekonstruálnunk Balassi istenes gyűjteményének tartalmát, és meghatározni azt a szövegcsoportot, amelyben e könyvecske megőrződött; másrészt azonosítottuk az istenes énekek rendezetlen kiadásának egyik forrását.

Mint volt róla szó, a D csoport versei is egy ismert gyűjtemény darabjai. Már Eckhardt megállapította, hogy az első rendezett kiadás elkészítőjének rendelkeznie kellett Rimay sajtókész kéziratával,^{2 9} Klaniczay pedig szellemes következtetéssel e kézirat tartalmát is pontosan meghatározta.^{3 0}

Ebben legfőbb segítségére az az észrevétele volt, hogy az I. Madách–Rimay-kódex VII. számú füzetének versei és a rendezett kiadások megfelelő énekei azonosak, olyannyira, hogy az argumentumokban és a verssorrendben sincs – egy kivétellel – eltérés. Mindebből Klaniczay arra következtet, hogy a „váradi kiadó valóban Rimaynak sajtókész kéziratából, illetve annak valamely másolatából dolgozott. A Madách-kézirat kivonatai pedig szintén ugyane sajtókész összeállításból másoltak. Az egyetlen eltérés: az „Ez világ mint egy kert” kezdetű éneknek a „Virtus, lelki jószág” után való beiktatása a kiadásban, sokféleképpen magyarázható, esetleg még maga Rimay változtatott a sorrendben, vagy a kiadó tért el attól ez esetben.”³¹

Ha mármost a D csoport verseit vetjük össze az előbb említett szövegekkel, azt láthatjuk, hogy valamilyen rokonságnak kell fennállnia közöttük (l. 2. ábra). Feltűnő, hogy a bártfai kiadás verssorrendje ott is megegyezik a Madách-kéziratéval, ahol attól a rendezett kiadásoké eltér! (A rendezetlen kiadásból hiányzó versek kérdésre több magyarázat is adható – pl. közülük kettő már az A blokkban is szerepelt, ezért nem nyomtatja le őket újra a szerkesztő, világiasabb a téma stb. – erre azonban nem térnek ki, mivel a belátandó tétel – *van összefüggés a három szövegcsoport között* – szempontjából semmi jelentőségük). A legérdekesebb különbség, hogy a D blokk versei előtt – ellentétben a másik két énekgyűjteménnyel – nem találunk argumentumokat! Azt kell tehát feltételeznünk, hogy az első rendezetlen kiadás készítője egy olyan szövegből dolgozott (talán Rimayéból), amelyet Rimay majd később rendez sajtó alá, alakít át, lát el argumentumokkal. (Nem vethető teljesen el, de kevésbé valószínű az az elképzelés, hogy a szerkesztő egyszerűen elhagyta volna a kéziratban meglevő verskivonatokat.)

^{2 9}ECKHARDT Sándor, *Rimay János összes művei*, Bp. 1955. 171.

^{3 0}KLANICZAY, i. m. 288–289.

^{3 1}Uo..

Madách-kézirat	Rendezett kiadások	Bártfai-kiadás
Könyörülj én rajtam	Könyörülj én rajtam	Könyörülj én rajtam
Kiáltok hozzád	Kiáltok hozzád	Kiáltok hozzád
Reménységem te légy	Reménységem te légy	Reménységem te légy
Ó ki későn megyek	Ó ki későn futok	—
Ó kegyelmes isten	Ó kegyelmes isten	—
Örök életnek	Örök életnek	Örök életnek
Boldog kinek az Ur	Boldog kinek az Ur	Boldog kinek az Ur
Hivek keresztyének	Hivek keresztyének	Hivek keresztyének
Ó Uram isten	Ó Uram isten	Ó Uram isten
Egyedül tebenned	Egyedül tebenned	—
Vitézség embernek	Vitézség embernek	Vitézség embernek
Virtus lelki jóság	Virtus lelki jóság	Virtus, lelki jóság
—	Ez világ mint egy kert	—
Kerekded ez világ	Kerekded ez világ	Kerekded ez világ
Údvar s irigy tiszték	Údvar s irigy tiszték	Údvar s irigy tiszték
Hitető szerencse	Hitető szerencse	—
Senkit a pénz és kincs	Senkit a pénz és kincs	—

2. ábra

Az elmondottak megerősítik Klaniczay nézetét, aki szerint az őskiadásban szó sincs szándékosz misztifikációról, a versek tudatos összekeveréséről.^{3 2} Más kérdés, hogy a későbbi kiadványokról feltehető egy tekintélyvel nyugvó eljárás: bizonyos – gondoljunk csak Rimay nyilatkozataira mesteréről! –, hogy Balassinak a korban híhetetlen nagy híre-neve, költői rangja és hatása volt! Az ő nevével fémjelzett versek eleve kiadói sikerre számíthatnak. Jó példa erre a bécsi kiadó tevékenysége: Eckhardt még úgy gondolta, hogy a szerkesztőket felekezeti szempont vezérelte, ezért hagyják el a protestáns költők – Rimay és mások – nevét.^{3 3} Ez tarthatatlan érvelés, mivel Rimayt – Klaniczay is felhívja rá a figyelmet^{3 4} – kétszer is megnevezi a szerkesztő. A kiadó eljárása szerintem kizárólag üzleti okokkal magyarázható. Másképp teljesen érthetetlen, hogy a szerkesztő, Nyéki Vörös Mátyás pl. a hét bűnbánó zsoltárt miért Balassi neve alatt hozza. Hiszen ezek – Jenei bizonyítása szerint^{3 5} – saját versei! Ezekről biztosan tudnia kellett, hogy nem Balassi írta őket, saját személye ellen se felekezeti, se egyéb kifogásokat nemigen emelhetett, ha pedig valami költői szemérem miatt hallgatja el önnön nevét, miért nem helyezi a verset a egyes – a nem Balassitól származó – énekcsoportba?

II/2. (A kassai kiadásról)

A következő kiadás, amelyet érdemes részletesebben megvizsgálunk, a kassai nyomtatvány. Ebben található Solvirogram nevezetes előszava, amely a kutatás egybehangzó véleménye szerint az első kiadás készítőjének beköszöntője. A kiadványt eddig a bártfai leszármazottjának tekintették, mivel azzal a 198. lapig szinte teljesen megegyezik. A következő lapoknál azonban már zavarosabb a helyzet. Az istenes énekek bibliográfusa, Dézsi így ír erről: „... nagy eltérés van a két kiadás közt később. Pl. az „Ifjúságom vétke” kezdetű ének tizedik strofája a bártfai kiadásban a 230. a kassaiban a 302. lapon

^{3 2}I. m. 311.^{3 3}ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint összes művei* I. Bp. 1951. 9.^{3 4}KLANICZAY, i. m. 299.^{3 5}Vö. JENEI Ferenc, *Az első Balassi kiadás történetéhez* It 1951. 346.

van, ami 72 lap különbség. Mi ennek az oka? Megnehezíti a kérdés megoldását az a körülmény, hogy nemcsak a 199–300. lap hiányzik, hanem közbül is jelentékeny hézagok vannak (323–362 = 39), valamint az is, hogy a két kiadás énekeinek a sorrendje a töredékekben is megegyezik. Azt kell feltennünk, hogy a kiadás új énekekkel is bővült, s azonkívül, mivel a kassai kiadás utolsó éneke és a bártfai ugyanazon éneke közt már csak 46 lap a különbség, tehát az énekek sorrendje is némi változást szenvedett.^{35 6}

Próbáljuk meg kikövetkeztetni, hogy mit tartalmazhatott a kassai kiadás elveszett része, és hogy mi lehetett a bártfaitól való eltérés oka! Táblázatunk (3. ábra) tartalmazza a bártfai, a kassai, valamint a lőcsei 1670-es és a kolozsvári 1677-es kiadások vegyes énekrészéhez tartozó lapszámokat. Ezek közül a lőcsei és a kolozsvári rendezett nyomtatvány, őstük – később erről még bővebben lesz szó – a váradi II. editio. Összehasonlítva a lapszámokat – némi számolgatással – a következő meglepő eredményre jutunk: *a kassai rendezetlen kiadás vegyes énekrésze a rendezett kiadások vegyes énekrészeivel azonos, ugyanazokat az énekeket és ugyanabban a sorrendben tartalmazza, mint a lőcsei és kolozsvári kiadás.* Erre az eshetőségre a figyelmemet Szabó Géza volt szíves felhívni.

	<i>bártfai</i>	<i>lőcsei</i>	<i>kolozsvári</i>	<i>kassai</i>
		+ 3 vers		
Egekben lakozó	233	270	202	303
Sublimi Te Pater	240	—	—	X
Szegény fejem	243	275	207	311 (2. vsz.)
Az gonosz	246	277	209	314
Téged Uram	256	284	215	322
Az Musák	261	287	218	X
Járulok az Urhoz	266	291	221	X
Lelkemnek hozzád	272	—	—	X
Meg adgya még	275	295	225	X
Az ki indul	280	—	—	X
Vigasságom	289	299	228	X
Dicsérlek Uram	291	—	—	X
Gazdag bő kegyelmű	294	300	229	X
Eljő még az idő	300	304	232	X
Könyörülő Szt. Isten	311	314	239	X
Paradicsomnak	315	314	241	363
Én nyavalyás	324	320	247	371
Egykor egy vén	330	324	250	X
Né hadgy Uristen	334	327	253	X
Prédának	337	330	255	X
Paisa szegény	342	333	258	388
Bűn testéből	346	336	260	392
+ 4 vers		+ 8 vers		

3. ábra

^{35 6} DÉZSI Lajos, *Balassa és Rimay Istenes énekeinek bibliographiája*, Bp. 1905. 20–21. Dézsi egyébként elszámolja magát, a szóban forgó ének megfelelő versszaka nem a 302., hanem a 301. lapon található, így a különbség sem 72, hanem csupán 71 lap. A kassai kiadás mikrofilmje megtalálható az OSzK-ban, jelzete: FM 2/607.

Tételünket a következőképpen bizonyíthatjuk: belátható, hogy két különböző formátumú és tördelésű nyomtatvány között – megfelelően nagy számú mintavétel esetén – akkor és csak akkor állhat fent egy állandó arány, ha tartalmuk megegyező. Számításainkból kiderül, hogy a kassai nyomtatási képe a lőcseinél mintegy 1,3-szor, a lőcseivel azonos szövegű, de más szedésű kolozsvárinál 1,5-ször szellősebb. Ez az arány, bármelyik részét vetjük is össze a kiadványoknak, állandó marad. A bártfai esetében más lesz az eredmény. Az arányossági faktor van amikor 0,93, van amikor 0,73, az eltérések jelzik a két nyomtatvány különbözőségét. (A részletes számításokat I. a 4. ábrán!)

Dézi problémája, hogy a két kiadás – a bártfai és a kassai – a töredékekben is megegyezik, nem jelent nehézséget, ugyanis ez a megfigyelés – az ábrából leolvasható – a rendezett kiadásokra is igaz. A vegyes énekrészben a bártfai és a rendezett kiadások igen közel állnak egymáshoz: az utóbbiban az előzőhöz képest az első két vers felcserélődik, valamint az énekekből a rendezett kiadások négyet elhagynak. Egyébként a rendezetlen kiadások 25. énekéig – eddig van információnk a kassai kiadványról – a versek is, sorrendjük is azonos.

	<i>bártfai (B)</i>	<i>lőcsei (L)</i>	<i>kolozsvári (Ko)</i>	<i>kassai (K)</i>
1.	346–233 = 113 B/K = 1,2696 K/B = 0,7876	336–270 = 66 K/L = 1,3484 L/K = 0,7415	260–202 = 58 K/Ko = 1,5344 Ko/K = 0,6516	392–303 = 89
2.	346–243 = 103 B/K = 1,2716 K/B = 0,7864	336–275 = 61 K/L = 1,3278 L/K = 0,75308	260–207 = 53 K/Ko = 1,5283 Ko/K = 0,6543	392–311 = 81
3.	315–233 = 82 B/K = 1,3666 K/B = 0,73170	314–270 = 44 K/L = 1,3636 L/K = 0,7333	241–202 = 39 K/Ko = 1,53846 Ko/K = 0,65	363–303 = 60
4.	315–256 = 49 B/K = 1,1951 K/B = 0,83673	314–284 = 30 K/L = 1,3666 L/K = 0,7368	241–215 = 26 K/Ko = 1,5769 Ko/K = 0,6341	363–322 = 41
5.	346–315 = 31 B/K = 1,0689 K/B = 0,9354	336–314 = 22 K/L = 1,31818 L/K = 0,7586	260–241 = 19 K/Ko = 1,5263 Ko/K = 0,65517	392–363 = 29

4. ábra

Ha nem tévedünk, a legnagyobb különbséget akkor kell tudnunk kimutatni a bártfai/kassai arányban, ha azt a részt vetjük össze, ahol négy vers is hiányzik, azzal, ahol nincs hiány. A számítások ezt teljes mértékben igazolják.

I.

$$\begin{aligned} K/L &= 1,3 \\ K/Ko &= 1,5 \\ K/B &= 0,7 \end{aligned}$$

II.

$$\begin{aligned} K/L &= 1,3 \\ K/Ko &= 1,5 \\ K/B &= 0,9 \end{aligned}$$

K = kassai kiadás
L = lőcsei kiadás
B = bártfai kiadás
Ko = kolozsvári kiadás

Más módszerrel is hasonló eredményre jutunk. A megfelelő arányossági tényező segítségével kiszámíthatjuk, hogy ha a kassaiban is szerepelne a bártfaiban előforduló, de a rendezett kiadványokból hiányzó négy vers, hogyan alakulnának az oldalszámok. Ha tézisünk helyes, így pontosan a két kiadás megfelelő oldalszáma közötti különbséget kell kapnunk.

Az arányossági tényezőt – felhasználva az eddig kapott eredményeket – könnyen kiszámíthatjuk. Két, egymástól eltérő arány áll a rendelkezésünkre, mivel a vizsgált részben a kassai nyomtatvány csak két helyütt maradt fenn folytonosan. Az egyik hely nagyobb terjedelmű, tehát információértéke is több, ezért kézenfekvő, hogy a két adat súlyozott matematikai közepével számoljunk. Használjuk fel először a bártfai adatait!

$$\frac{(256-243) \times 1,18181 + (346-315) \times 1,06865}{31 + 13} = 1,1023079; \quad R = 0,9071875$$

(R = reciprok érték)

A kassai adataival számolva:

$$\frac{(392-363) \times 0,9354838 + (322-311) \times 0,8461538}{40} = 0,910918$$

R = 1,0977936

A két eredménynek jó közelítéssel egyeznie kell. Ez a feltételei láthatóan teljesül. Belőlük átlagot számolva:

$$\frac{0,910918 + 0,9071875}{2} = 0,9090527$$

Először – így számíthatunk a legpontosabb eredményre – nézzük a vershiányok közvetlen környezetét (már amennyire ezt a kassai töredékes volta megengedi), majd az egész fent maradt korpuszt.

$$363-303 = 60$$

$$60 - (60 \times 0,9090527) = 5,456838$$

Tehát a különböző szedésből, betűtípusból következően a vizsgált távolságban eleve kb. 5,5 oldal különbségnek kell adódnia. A két kiadvány közötti kezdeti különbség: 303-233 = 70 oldal.

$$70 - 5,456838 = 64,543162 \approx 64,5$$

Ennyi lap különbségre számíthatnánk a bártfai és a kassai között az adott távolságban, ha nem lenne közöttük eltérés.

Az eltérés négy vers, ezek a bártfaiban 18 lapon helyezkednek el. Ez a 18 lapnyi vers a kassai szedésével $18 \times 0,9090527 = 16,362948 \approx 16,4$ oldal terjedelmet jelent. Ezt kivonva a korábban kapott lapkülönbségből:

$$64,543162 - 16,362948 = 48,180214 \approx 48,2$$

Ennek azonosnak kell lenni a vizsgált rész utolsó oldalainak különbségével, amely

$$363-315 = 48$$

Az eltérés a várt és a kapott eredmény között 0,18. Figyelembe véve eljárásunk szükségszerűen statisztikai, tehát nem egészen pontos jellegét, az egyezést nagyon jónak mondhatjuk.

Nézzük most az egész – a kassaiban fentmaradt – korpuszt.

Teljesen hasonló módon az előbbiekhöz:

$$46,360847$$

$$(301-230) - (392-301) + ((392-301)/0,9090527) - 16,362948 \approx 392-346 = 46$$

Az egyezés itt is igen jó, a különbség mindössze: 0,36, csak valamivel több, mint korábbi számításainknál. A nagyobb szórás várható is volt, mivel itt a különbséget adó résztől távoleső egységet vizsgáltunk.

Az elmondottak alapján a kassai nyomtatvány vegyes énekrészének a rendezett kiadások megfelelő részével való azonosságát bizonyítottak tartom.

Nem kaptunk még választ arra, hogy mi okozhatja a bártfai és a kassai kiadás közt a vegyes énekrésznél már fennálló, 71 lapos különbséget. Az eddig megállapítottakból kiindulva joggal gondolhatjuk, hogy a kassai nyomtatvány talán másban is rokonítható a rendezett kiadásokkal! Hátha a rendezettekben megjelenő, addig más nyomtatványból nem ismert 18 Rimay-vers helyezhető el a kritikus 71 lapra? Ezek az énekek a lőcsei kiadásban összesen 53, a kolozsváriiban 41 lapot foglalnak el. Ha ezeket a lapszámokat megszorozzuk az arányossági faktorral, és 71 körüli értéket kapunk, feltételezésünk helytálló.

$L: 1,344928 \times 53 = 71,281184$ Ko: $1,5408723 \times 41 = 63,175764$

A lőcsei igen jó közelítéssel a várt eredményt adja, a kolozsvári nem. Az ok nyilvánvaló: a Rimay-féle hosszú argumentumokat a kolozsvári elhagyja, ezeket versikébe sűríti. A kassaiban tehát ott volt a keresett 18 vers, még hozzá a lőcseiben megőrzött, Rimaytól származó hosszú summácskák kíséretében, minden valószínűség szerint Balassi Bálint neve alatt.

Sikerült tehát egy olyan kiadványt rekonstruálnunk, amely egy darabig hűen követi a bártfai típust, majd hozza az idáig csak a rendezett kiadásokból ismert Rimay-költeményeket, de ezeket is Balassi verseihez csapva, végül vegyes énekrésze teljesen azonos a rendezett kiadásokéval.³⁷

Hogyan alakulhatott ki ez a kiadvány? Három elképzelés lehetséges:

1. volt egy korábbi, ránk nem maradt nyomtatvány, melyet a kassai hűen követ;
2. a kassai kiadó önállóan bővíti, változtatja a bártfai nyomtatványt;
3. részben a bártfait, részben az elveszett kiadást követi.

A második elképzelés biztosan elvethető. Nemcsak azért, mert Severina özvegyéről (a kassai kiadó-ról) nehezen tétélezhető fel ennyi önállóság, de azért is, mert a véletlen számlájára kellene írunk a rendezett kiadásokkal való egyezést. Ezek jól bizonyíthatóan a II. váradi kiadást követik, melyről legalább annyi biztos, hogy 1660 előtt jelent meg; eddig, a török Váradra történő bevonulásáig tartott ugyanis Szenczi Kertész váradi könyvnyomtató működése. Tehát az 1665-ös edíciójú kassai nyomtatványt a váradi kiadó nem láthatta. Marad a másik két lehetőség: az elveszett kiadás részben vagy egészben való kassai utánnomása. Melyik lehetett az istenes énekeknek ez a ránk nem maradt kiadványa? A kassai kiadás évszáma is, a tartalom is a váradi kiadások felé mutat. Ezekről a nyomtatványokról Szabó Géza bebizonyította,³⁸ hogy a korábbi szakirodalom véleményével szemben csak két – egy rendezetlen és egy rendezett – váradi kiadás volt.

A két kiadás közül nem valószínű, hogy a rendezett lett volna meg Severina özvegyének. Semmi oka nem lehetett ugyanis arra, hogy ismét összekeverje a verseket, a rendezett kiadás előszavának tudósítása ellenére, a költői kegyeletet sértő módon a bártfai kiadáshoz nyúljon vissza, egy idő után azonban attól mégis a váradi szerint térjen el. Igaz, hogy ismerünk példát hasonló magatartásra. A nagyszombati kiadó is rendezetlenül hagyja az énekeket, pedig bizonyítható, hogy használja a rendezett kiadásokat. Példánk azonban nem jellemző: tudjuk, hogy a nagyszombati nyomdász a bécsi kiadás megmaradt íveit használja fel, így jelentős nyomdai költséget takarít meg – ez magyarázza eljárását. Korábban – a bécsi kiadás kapcsán – említettem üzleti szempontokat, mint az összekeverés egyik lehetséges okát. Ez azonban itt nem áll meg, hiszen ha már egyszer napfényre került a misztifikáció, sokkal nagyobb sikere lehet a hitelesség igényével fellépő kiadványnak, mint a másiknak. A kiadói gyakorlat (1670 után, a nagyszombatiit leszámítva, csak rendezett kiadás

³⁷ Szabó Géza hívta fel a figyelmemet arra, hogy a kassai kiadásból hiányzó rész lapszámolásában tévedések vannak. Nincs meg az I ív után a teljes K, L, M, N ív, valamint az O ív eleje. (12-rét ívek, tehát ívenként 24 oldal.) Az ívek tanúsága szerint a nyomtatvány valahol 4 lapszámnyit ugrik. Jegyezzük meg: számításaink mikéntjéből következik, hogy ez semmiben sem befolyásolja eredményeinket.

³⁸ SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János istenes énekei* (Az 1701-es kolozsvári, M. Tótfalusi Kis Miklós nyomtatta kiadvány faksimile kiadása) Bp. 1983. Kísérő tanulmány, 26–27. (Előadásomban az akkor még kéziratban levő dolgozatra tudtam csak hivatkozni.)

jelenik meg) is valószínűtlenné teszi, hogy a kassai nyomdász rendelkezett volna a II. váradi kiadással.

Az I. váradi kiadás használata ellen egy sem, mellette annál több érv hozható fel.

Eleve valószínűbb, hogy egy rendezetlen kiadványnak a forrása is az. Nagy valószínűséggel tudjuk, hogy a váradi nyomdásznak a birtokában volt Rimay kézírata, sőt feltehetőleg egy bártfai és egy lőcsei rendezetlen kiadás is.³⁹ Okkal gondolható, hogy ezekben megvolt a Solvirogram írta előszó,⁴⁰ melyből Szenszi Kertész Ábrahám azt olvashatta ki, hogy Balassi énekei „sohul (avagy ha találatnak is igen ritkán) nem találhatnak mind együtt s igazán, hanem tsak az Nemes és vitézlő Rimay Jánosnak leírt könyvében, melyet ugyanezen vitéz urnak emlékére ki akarván bocsátani, ez énekek eleibe irt előgiákat is helyezettette volt,”⁴¹ Tökéletesen érthető ezek alapján, hogy Szenszi Kertész a Rimay kéziratában levő verseket, amelyek bőségesen rendelkeztek „előgiákkal”, s melyek első része Balassi neve alatt szerepel az előtte fekvő bártfai vagy lőcsei kiadványban, *Balassiéknak hiszi*. Nála „edgyütt és igazán” található Rimay János könyvében a költemények, kibővíti tehát velük kiadását, ugyanakkor némileg átszerkeszti a vegyes énekrészt is. Tévedésére csak akkor jön rá, amikor még egy kézírathoz, a *Balassi-kódex valamelyik őséhez hozzájut*: ekkor végzi el a versek szerzők szerinti szétválasztását, a vegyes énekrészen azonban – miért is tenné? – már nem változtat.

Az elveszett I. váradi kiadás tartalma tehát a kassaiéval azonos, és így pontosan meghatározható.

III/1. (A rendezett kiadásokról)

A rendezett kiadások őse, mint már korábban erről többször volt szó, a II. váradi kiadás. A lőcsei és a kolozsvári kiadványnak egyaránt ez a forrása. E két kiadás vonatkozásában tehát a prioritás kérdése – kellő bizonyossággal – nem dönthető el.⁴² *A többi fentmaradt rendezett kiadásról bebizonyítható, hogy az említetteknek, vagy azok leszármazottjainak szolgálai utánnyomatai, eltéréseik sajtóhibák, vagy a lectio difficilior törvénye szerinti javítások, tehát forrásértékük nincs.* Ezért pl. a pozsonyi 1676-os vagy a kolozsvári 1677-es kiadásoknak az apparátusban való idézése – mint az a kritikai kiadásban esetenként előfordul – fölösleges. Sőt, a lőcsei 1670-es kiadás helyett is célszerűbb az 1671-est használni,⁴³ mivel a két kiadvány *betűről betűre* megegyezik, kivéve ott, ahol a későbbi nyomtatvány a korábbi hibáit javítja, láthatóan azon forrás alapján, amelyből az 1670-es kiadást is szedték. Egy leendő kritikai kiadás számára tehát az a

³⁹ Legalábbis ezeket említi Szenszi Kertész a II. váradi kiadás elé írt lectori salutemében, mint (az I. váradi kiadással együtt) olyan nyomtatványokat, melyekről tudomása van, s melyek még nem választották szét a két költő verseit. A lectori salutemet a kolozsvári kiadások őrizték meg.

⁴⁰ Ez szinte biztosra vehető; különben mely kiadások közvetítették volna az előszót a kassai nyomtatványba?

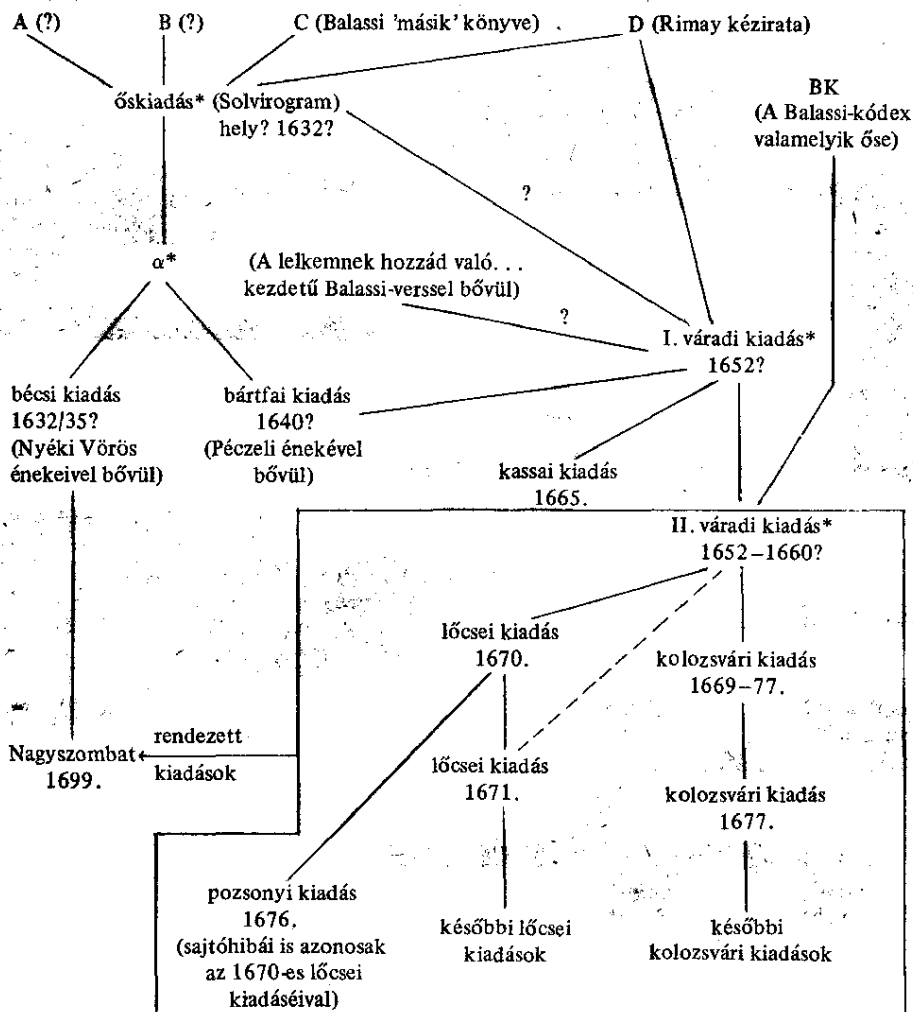
⁴¹ Vö. DÉZSI, i. m. 21.

⁴² Korábbi cikkemben (*Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról*, ItK 1976. 714–719.) – tévesen – még úgy gondoltam, hogy az 1670-es lőcsei kiadás a negyedik váradi editióra, az istenes énekek első kolozsvári kiadása (1669–1677) pedig a második váradi megy vissza. Bár mióta Szabó Géza bebizonyította, hogy mindössze két váradi kiadás volt, ez az állítás semmiképp sem tartható, mégis, sok szempontból a kolozsvári kiadást tekinthetjük hitelesebbnek. Láthatólag hűségesebben követi az eredetijét: közli Szenszi Kertész Ábrahám előszavát, formátuma és ívjegyei azonosak a váradiéval (erre is Szabó Géza figyelmeztetett), szövege az esetek döntő többségében jobb a lőcseinél, és feltűnő az is, hogy a lőcsei 1671-es nyomtatvány az egy évvel korábbi kiadást *mindenütt a kolozsvárral megegyező alakra javítja*. Az 1670-es lőcsei és az első kolozsvári kiadás összesen 29-szer tér el egymástól (csak a Balassi-verseket véve figyelembe, a hangalaki különbözőségeket nem számítva), ebből a kolozsvári hűz esetben jobb szöveget hoz; az 1671-es lőcsei kiadás pedig kilenc esetben javítja az 1670-eset a kolozsvárral megegyező alakra.

⁴³ Részletes ismertetését l.: ECKHARDT, *Egy ismeretlen Balassi-kiadás*, MKsz 1955. 118–121.

tanulság vonható le, hogy az istenes énekek nyomtatott kiadásai közül a jegyzetapparátusnak a bécsi, a bártfai, az első kolozsvári és a lőcsei 1671-es kiadások változatait kell idézni.⁴⁴

Az előzőekben vázoltak alapján az istenes énekek nyomtatott kiadásainak szövegleszámzármasági stemmáját így képzelhetjük el:

* = kikövetkeztetett kiadások

⁴⁴Említük meg, hogy az istenes énekek többségére ezek a kiadványok nem kizárólagos, sokszor nem is elsődleges források, 11 versre más, korábbi vagy más szövegcsaládhoz tartozó alapszövegeket is ismerünk (Balassi-kódex, Erdődy-kódex, Kassai A. nyomtatványa, UE könyvek, Kuun-kódex stb.).